

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 321.64

Вонсович С.Г.*

СПЕЦИФІКА І ПЕРЕБІГ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: ЦЕНТРАЛЬНО СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВАРІАНТ

Політичний транзит в країнах Центральної і Східної Європи вирізняється від моделі «третьої хвилі» демократизації. У різних країнах він проходить у неоднакових напрямках і з різною швидкістю. На перебіг політичного транзиту в цих країнах впливають фактори, які забезпечують його специфіку, а саме: політичні і державні традиції, рівень модернізації та розвитку економіки, національні і релігійні традиції, рівень «радянзації».

Ключові слова: політичний транзит, транзитологія, транзитивні процеси, посткомунізм, демократизація, посттоталітаризм.

Political transit in the countries of Central and Eastern Europe differs from «the third wave» of democratization. In different countries, it takes place in varying directions and at different speeds. Factors which ensure the specificity of political transit have an impact on its course in these countries. Among them are: political and state traditions, the level of modernization and development of economy, national and religious traditions, the level of sovietization.

Key words: political transit, transitology, transitive countries, democratization, post totalitarianism.

Политический транзит в странах Центральной и Восточной Европы отличается от модели «третьей волны» демократизации. В разных странах он проходит в неодинаковых направлениях и с разной скоростью. На протекание политического транзита в этих странах влияют факторы, обеспечивающие его специфику, а именно: политические и государственные традиции, уровень модернизации и развития экономики, национальные и религиозные традиции, уровень «советизации».

Ключевые слова: политический транзит, транзитология, транзитивные процессы, посткоммунизм, демократизация, посттоталитаризм.

Постановка проблеми. У кінці ХХ – початку ХХІ ст. світ став свідком масштабних трансформацій, які за своїм значенням можна порівняти із катаклізмами, які зазнали європейські імперії після першої світової війни й деколонізації 1960-х років. На посткомуністичному просторі, з різними швидкостями, почалися глибокі політичні зміни, які можна охарактеризувати як поставторитарний транзит. Зрештою, крах світової комуністичної системи врядування на зламі ХХ – ХХІ століть започаткував системні зміни у ряді країн

* кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Центральної та Східної Європи. Варто зауважити, що після проходження перехідними країнами двадцятирічної фази реформування кінцеві результати на шляху до досягнення режиму консолідованої демократії є достатньо диференційованими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З виникненням так званої «третьої хвилі» демократії проблематика демократичного транзиту знайшла відображення у працях західних вчених (Є. Арато, А. Валенцуела, Л. Даймонд, Г.О'Доннел, Д. Коен, Х. Лінц, Р. Рігс, А. Степан, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер) у 80-их роках ХХ сторіччя. Перехід до демократії, причини, умови та передумови такого переходу, а також проблема стійкого функціонування демократичного суспільства досліджувалися Р. Далем, Т. Карозерсом, Д. Ростоу, Ф. фон Хайєком та іншими. Питання політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації набули розгляду в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Хантера, Д. Хіглі. Окремим аспектам соціально-політичної трансформації посткомуністичного, посттоталітарного суспільства присвячені роботи А. Кинева, І. Клямкіна, М. Лебедевої, А. Мельвіля, А. Нікітченко, В. Пастухова, Р. Сакви, Л. Сморгунова, Л. Шевцової, О. Харітонової та ін. Різноманітні аспекти демократичного транзиту в країнах Центральної і Східної Європи і СНД розглядаються в працях українських дослідників Б. Андресюка, В. Богданова, С. Василенко, Є. Гайданки, Е. Гансової, В. Дергачова, О. Дудюк, Л. Кормич, І. Кресіної, М. Лукашевича, М. Михальченка, С. Наумкіної, Н. Паніної, В. Полохала, Ф. Рудича, А. Сіленко, Д. Ткача, Д. Шелеста та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на достатній обсяг робіт з даної тематики, при вивченні соціально-політичних процесів перехідних суспільств все ще залишаються не висвітленими багато проблем концептуального та емпіричного характеру. Актуальними, на наш погляд, є аналіз специфіки і факторів політичного транзиту в країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ).

Формулювання цілей статті. В статті автор ставить за мету теоретично обґрунтувати та проаналізувати особливості перебігу політичного транзиту в країнах ЦСЄ та виокремити фактори і їхній вплив на процеси транзиту.

Виклад основного матеріалу. Транзитивність як визначальна компонента соціально-політичної трансформації як країн ЦСЄ, так і пострадянських країн із самого початку вирізнялася темпоральністю і різними векторами розвитку. Скажімо, зворотність від процесу демократизації в одних країнах набувала повернення до авторитаризму; в інших швидкість просування була занадто тривалою [1, с.140-146; 2, с.5]. Зрозуміло, що «тріумфального маршу» демократії країнами ЦСЄ не відбулося.

Країни ЦСЄ у науковій літературі виокремлені таким чином: центральноєвропейські (Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія); балканські (Албанія, Македонія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Болгарія, Боснія та Герцоговина, Румунія); східноєвропейські (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, республіки Центральної Азії) [3, с.31]. Яким же чином мав би відбуватися посттоталітарний транзит у цих країнах?

Переважає більшість представників західної транзитології (З. Бжезинський [4], Г. О'Доннелл [5], Д. Ростоу [6], С. Хантінгтон [7], Ф. Шміттер [8] та ін.) виокремили три обов'язкові стадії/фази демократичного переходу та супровідні суспільно-політичні процеси, які в подальшому стали класичними взірцями успішного демократичного транзиту. Так, стадія лібералізації включає ослаблення політичних позицій владно-монопольної комуністичної еліти та втрату комуністами легітимності авторитарного керівництва. Паралельно з цими процесами починають закладатися протодемократичні засади подальшого суспільного розвитку. У першу чергу – легалізація опозиційних громадсько-політичних

організацій та суспільних рухів. Стадія демократизації характеризується системним розвитком державних та суспільних інститутів на основі політичного плюралізму та ринковими тенденціями економічних відносин. Стадія консолідації демократії позначається кінцевою інсталяцією політичних, економічних та соціальних стандартів розвиненої демократії, їх перевіркою на життєздатність і ефективність. За цього основним критерієм виступає ступінь розвиненості громадянського суспільства.

Що стосується генезису політичного транзиту у країнах ЦСЄ, то доцільно звернути увагу на фактори, які забезпечують його специфіку, а саме: політичні і державні традиції, рівень модернізації та розвитку економіки, національні і релігійні традиції, ступінь «радянської» [9, с.16-20; 10, с.22]. Зазначимо, що «втеча від комунізму» практично для всіх країн ЦСЄ стала визначальною. Для цього потрібно було позбутися тягаря радянської економічної системи, застосовуючи різні методиками: «нульового циклу», поступового відродження або творення заново елементів демократії. Так, в Угорщині, Польщі, Чехії, Словенії, де влада отримала кредит довіри від суспільства на проведення непопулярних заходів під час ринкових реформ, зрушення відбулися швидко і радикально. У системах, в яких своєчасно не були проведені ринкові реформи, спостерігається процес згорання демократії і сповзання до різноманітних авторитарних режимів (Албанія, Білорусь, Росія, Азербайджан, Казахстан, Таджикистан), або до нестійких «олігархічних демократій» (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія, Румунія, Болгарія, Сербія, Хорватія, Чорногорія, Македонія, Боснія).

Умовою консолідації демократії у транзитивних країнах є задіяність в них громадянського суспільства. Яскравим тому підтвердженням є перспектива подальшого розвитку країни після проходження стадій лібералізації та/чи демократизації, а часто – це повернення на авторитарні рейки керівництва (зокрема, Російська Федерація, Білорусь, Україна, переважна більшість азійських країн колишнього Радянського Союзу). Ця теза також підтримується науковцями, які відзначають ступінь авторитарної реінкарнації у шерезі посткомуністичних країн [11, с.122].

У постсоціалістичних країнах виявляє себе інший, неklasичний, незахідний тип громадянського суспільства. В ньому переплітаються як авторитарні, так і демократичні характеристики. Слушною є думка Р. Дарендорфа, що дорога до свободи веде туди, де можливе створення більш відкритих форм держави і суспільства. На цьому шляху варто пам'ятати про дві умови, на яких акцентує вчений:

1. Немає ніякого сенсу в переході від «капіталізму» до «соціалізму»; дорога до свободи – це тільки перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого, яке повинно стати механізмом для виявлення альтернатив;

2. В ідеалі громадянські суспільства ніхто не будує – вони розвиваються самостійно, але в перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, щоб чекати, що все відбудеться саме собою; необхідно будувати незалежні організації й інститути як додаткову ланку між урядом і індивідом [12, с. 69-75].

Ідея громадянського суспільства виникла у Східній Європі, насамперед, як ідея антидержавна, оскільки завдання полягало у створенні такої сфери суспільної взаємодії, яка б не мала нічого спільного із владою, урядом. У своєму неприйнятті існуючої системи східноєвропейці вирізнялися спільною характерною особливістю: бунт проти тоталітарної держави завжди був проявом солідарності з якою-небудь, нехай навіть уявною, недержавною спільністю. Особливістю було те, що пошук соціальної солідарності, прагнення до справедливості явно переважали в уявленні опозиції ідеї самоцінності і незалежності особистості. Заперечення всього офіційного, недержавного не означало при-

йняття цінностей індивідуалістичних, але радше означало визнання цінностей дійсно суспільних. Тому заперечення «реального соціалізму» поєдналося з прийняттям цінностей, аж ніяк не чужих соціалізму.

Транзит, одним із засобів якого була демократична революція в соціалістичній частині ЦСЄ підготовлений процесом визрівання / реанімування елементів громадянського суспільства, що існувало в самій тоталітарній системі, але поза її владними структурами. Парадоксально, але в радянській соціально-політичній системі постійно були присутні елементи невдоволення більшовиками, які співіснували з елементами народної віри в успіх соціалістичного експерименту, що дозволяє говорити про існування громадянського сектора й у радянському суспільстві.

Ідея приватної власності навіть для «найбільш західних східноєвропейців» – чехів, була менш значимою в порівнянні з ідеєю політичного плюралізму, зокрема ліквідації монополії Компартії. В чеському суспільстві, як і в румунському, болгарському, албанському, реєструвалася найбільша серед країн регіону кількість не «риночників», а саме «демократів».

Інтерпретація ідеї автономії особистості, яку можна знайти в дисидентських текстах, дослідникам уявляється дивно обмеженою в порівнянні з її класичною інтерпретацією в рамках західноєвропейської ліберальної традиції. Можна відзначити, що за певних умов антидержавний індивідуалізм переходить в індивідуалізм, який є спрямованим на пошук підтримки в суспільстві і тоді ми маємо справу зі своєрідним «колективістським індивідуалізмом». Інакше кажучи, дисиденти плекали ідею моральної революції, оскільки гасло «жити по правді» сприймалося як заклик до громадської непокори.

Соціальні, або громадянські рухи «Солідарність» у Польщі, «Громадянський Форум і Громадськість проти насильства» у Чехословаччині, «Спілка вільних демократів» в Угорщині, «Новий форум» у НДР, «Спілка демократичних сил» у Болгарії, «Саюдіс» у Литві, «народні фронти» в Латвії й Естонії орієнтувалися на завоювання політичної влади шляхом участі в «круглих столах». Їх особливістю була прихильність до ненасильства. 1990 р. «Громадянський Форум» у Чехословаччині переміг з абсолютно неполітичним гаслом «Правда і любов переможуть неправду і насильство». Майбутній президент Чехословаччини, драматург В. Гавел виступав за рухливо структуроване громадянське суспільство, у якому партії відіграють тільки «належну роль». Гавел висунув принцип не політичного, а морального протистояння тоталітаризму.

У соціально-політичній реальності того часу (90-і роки ХХ століття) каталізатором змін, які відбувалися, стали не стільки відсутність громадянських прав і демократичних свобод, скільки протест проти привілеїв пануючої верхівки («мисливських хатинок», рахунків в іноземних банках і т.д.). До ідеї зміни системи призвели не патріотичні громадянські почуття «звільненого обивателя», а вибух споживацьких очікувань щодо підвищення рівня добробуту; надія на досягнення західного рівня і стилю життя. Пануючою стала ідея громадянської власності – ідеальної частки кожного громадянина – співвласника в загальній власності всіх громадян. На відміну від капіталізму та соціалізму, такий устрій вбачався «цивілізмом», «цивілітарним устроєм» (від латинського слова – *civis* – громадянин). Чинник «надії» став сприйматися як головний символ суспільного прогресу. Більшість серед тих громадян України, хто голосував на референдумі 1991 року, мріяла про економічне диво. Власне на це була спрямована агітація РУХу щодо відокремлення від СРСР.

Середній східноєвропейець, який сформувався в атмосфері відхилення від ідеологізованих норм громадського життя, виступив у ролі спостерігача, який був сповнений надій

на зміни, що йдуть «згори». Представник чеської опозиції Й. Румл зазначав, що чехи раптом із жахом усвідомили, що стали вільними без їхнього власного втручання. Ту ж специфіку модернізації польський вчений Т. Ольшанський відзначав і в Україні, вважаючи, що сучасні труднощі України зумовлені, насамперед, тим, що вона в серпні 1991 р. не завоювала і не здобула, а лише отримала незалежність.

Отже, соціальні рухи кінця 90-х років не змогли знайти стійких інституціональних форм, і громадянське суспільство, яке почало бурхливо розвиватися, залишилося фактично неструктурованим. Точніше, його антидержавні структури не змогли залишатися неполітичними (тобто – недержавними) і увійшли у владу, створюючи, як правило, законодавчу її гілку.

Специфіка транзиту простежується також через наявність / відсутність демократичних і державницьких традицій. Адже політичний ландшафт ЦСЄ формують країни, які, по-перше, тривалий час були позбавлені власної державності (Україна, Молдова, Литва, Грузія, Вірменія, Чорногорія, Боснія, Хорватія) і, по-друге, країни, що на початок транзиту державності як такої не мали (приміром, Македонія, Білорусь, Азербайджан). По-третє, Польща, Угорщина, Чехія, Сербія, Болгарія і Румунія хоча й мали сталі державницькі традиції, проте у порівнянні із традиціями західноєвропейськими вони були ще досить молодими. Тому транзит проходив найскладніше у тих країнах, яким разом із ринком та демократією потрібно було будувати власну державність.

У багатьох посткомуністичних державах потужним чинником розширення потенціалу політичного транзиту була мобілізація зневаженого національного почуття (Польща, Угорщина, Чехословаччина), що призвело до локальних міжнаціональних конфліктів, як застарілих, так і нових. У Румунії – проблема угорців та українців, у Болгарії – турків та пумаків, в Україні – кримських татар, в Молдові – придністровський конфлікт, в Грузії – Абхазія і Південна Осетія. Перегляд сербоцентричної моделі відносин на Балканському півострові переріс у криваву громадянську війну між хорватами, боснійцями і словенцями та появою незалежної держави Косово. Зразком західної толерантності у національному питанні все ж слугує приклад «цивілізованого розлучення» 1993 року Чехії і Словаччини. Отже, недорозвинутість традицій демократії прямо пропорційна ступеню переходу транзиту на національні питання та міжнаціональні конфлікти.

Ускладнюють, а подекуди й гальмують політичний транзит, надаючи йому інших конфігурацій, відсутність декомунізації і, зокрема, – люстрацій. Співпраця з комуністичними спецслужбами залишається і надалі болючим питанням для країн колишнього радянського блоку. Так, ще в травні 2011 року Грузія заборонила займати високопоставлені посади в державі колишнім співробітникам КГБ чи партійним босам. Тісно пов'язана з СРСР, Болгарія володіла однією з найбільш розгалужених мереж спецслужб. Болгарські агенти були замішані в багатьох скандальних змовах, від невдалої спроби вбивства Папи Івана Павла II до вбивства у 1978 році відомого болгарського письменника і дисидента Георгія Маркова (який втік до Лондона), за допомогою отруєної парасольки. На сьогодні болгарські спецслужби залишаються маріонетками російської ФСБ. Бо не є секретом, що свого часу східнонімецька і болгарська спецслужби вважалися найкращими (тобто найрепресивнішими) серед країн колишнього Варшавського договору. І Москва й надалі продовжує користуватися цими «неформальними» стосунками [13].

Варто пригадати, що 2006 року в Болгарії вже був прийнятий закон, який зобов'язував розкривати архіви колишньої таємної поліції, але тоді він не зобов'язував колишніх агентів йти зі своїх посад і не забороняв їм займати посади держслужбовців. Болгарські спецслужби, провели разом з КГБ СРСР біля сотні таємних операцій, на свій розсуд пе-

рекреуючи людські долі і життя. А після розвалу СРСР і майно в цій країні-сателіті Москви. Зауважимо, що колишні комуністичні спецслужби в усіх країнах колишнього табору «миру і соціалізму», після краху тоталітарних режимів у своїх державах, виявилися поряд з організованою злочинністю найпотужнішою і відмобілізованою силою, що дало їм можливість дуже легко захопити владу і фінанси разом з економікою та вміло містифікувати проект «демократичного транзиту».

Наразі закони про люстрацію вже прийняті в таких європейських країнах, як Албанія, Угорщина, Німеччина, Грузія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Естонія і Болгарія. І, очевидно, що рано чи пізно це дуже серйозне питання постане і в Україні.

Значну роль на політичний транзит відіграє зовнішній вплив. Для християнських країн – це ЄС, а для мусульманських – провідні лідери ісламського світу. Тому одним із головних чинників, який впливає на перебіг політичного транзиту, є релігійно-цивілізаційний.

Країни, населення яких сповідує католицизм (Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Словаччина, Хорватія, а також країни Балтії), здійснювали транзит успішно через близькість менталітету західної моделі, що спирається на католицько-протестантську релігійну та культурну традиції. Тому власне перехід сприймайся не як якась чергова інновація, а як природне. Такий підхід суперечить поствізантійській ментальності країн «східно-православної цивілізації»: Росії, Болгарії, Сербії і сербської частини Боснії, Чорногорії, Румунії, Македонії, частини України, Молдови, Білорусі, Грузії, Вірменії. За цього правовірний менталітет є емоційним, віддає перевагу колективізму, общинності, закон часто підмінюється традицією або власним розумінням справедливості, відсутня повага до підприємництва і власності. Незрозумілість і внаслідок цього – неприйнятність країн «східно-православної цивілізації» на Заході також не сприяє кращому перебігу транзиту.

Висновки. Таким чином, порівняння різних аспектів політичного транзиту країн ЦСЄ на даний момент обумовлено не тільки академічною зацікавленістю. Реальний процес «третьої хвилі» демократизації виявився набагато складнішим, заплутанішим і нелогічним, ніж у теорії. «Кольорові революції», які відбулися в деяких країнах СНД, що супроводжували перебіг транзиту, актуалізували проблематику подальшого політичного розвитку на пострадянському, посткомуністичному просторі. Тому порівняльне дослідження ходу і результатів політичної трансформації в країнах Центральної і Східної Європи є одним із найбільш актуальних досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній політології.

Список використаних джерел

1. Басараб М. Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: дис. кандидата політ. наук: 21.01.01 / Мирослав Богданович Басараб. – К., 2004. – 165 с.
2. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Элла Задорожнюк. – М.: Наука, 2006. – 442 с.
3. Митева Л. Развитие партийных систем в странах Центральной Восточной Европы в переходной период (сравнительный анализ) // Вестник Московского университета. Сер.12, Политические науки. – 2000. – № 6. – с. 30-51.
4. Бжезинский З. Большой провал: рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке / Збигнев Бжезинский; пер. з англ. Л. Герштейн. – Нью-Йорк: Liberty Publishing House, 1989. – 242 с.
5. O'Donnell G. Delegative Democracy / Guillermo O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5 (January). – № 1. – P. 55-69.

6. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model / Dunkart Rustow // *Comparative Politics*. – 1970. – Vol.2. – № 3. – P. 337-363.
7. Huntington S. After Twenty Years: The Future of the Third Wave / Samuel Huntington // *Journal of Democracy*. – 1997. – Vol. 8 (October). – № 4. – P. 3-12.
8. Schmitter P. The Consolidation of Political Democracies: Processes, Rhythms, Sequences and Types / Philip Schmitter // *Transition to Democracy* / ed. by Geoffrey Pridham. – Dartmouth : Aldershot-Brookfield, 1995. – P. 535–568.
9. Brzezinski Z. The Great Transformation / Zbigniew Brzezinski // *The National Interest* (Fall). – 1993. – №3. – P. 3-13.
10. Новопашин Ю.С. Восточноевропейские революции 1989 года: проблемы изучения // *Славяноведение*. – 1999. – №4. – с. 16-23.
11. Херпфер Х. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Европы (1991–1998) / Христиан Херпфер // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2001. – №3. – С. 123-150.
12. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе / Ральф Дарендорф. // *Вопросы философии*. – 1990. – № 9. – С.69-75
13. Каспрук В. Розсекречення: болгарські уроки викриття тоталітарних спецслужб для України – [Електронний ресурс] / Віктор Каспрук. Режим доступу: // <http://tyzhden.ua/World/82327>.